

Lwów) körüli összecsapások krónikája 1918 novemberéből. A Vilniusban 1919 áprilisában végrehajtott vérengzésekről a már működő londoni litván külképviselet útján szerez tudomást a külvilág is, ennek nyomán Lengyelországot a közvélemény az Atlanti-óceán mindkét partján széles körben megbélyegzi. Maga a fiatal litván köztársaság ezzel szemben már 1918 októberében elfogadott alkotmányában látványos intézkedéseket irányoz elő a határai között élő főbb nemzetiségek – fehéroroszkok, lengyelek, németek, zsidók – politikai részvétele, illetve kulturális autonómiája irányában: küldötteiket néhány fő erejéig kooptálja az államtanácsba, határozatait mindegyik nyelven publikálja, sőt, „fehérorosz” és „zsidó” minisztériumot hoz létre stb. Az elképzelések számos eleme az 1920. év elejéig életbe is lép. Zsidó részről mindezt természetesen lelkesedéssel fogadták. A tervek és intézkedések, az eseménybeszámolók nemzetközi sajtója, valamint az Egyesült Államokba is eljutó helyi jiddis nyelvű sajtó nagyban hozzájárul a litván állam legalább egy-egy kétoldali viszonylatú de facto elismeréséhez (Nagy-Britannia: 1919.09.25; Franciaország: 1920.05.11.). Az USA, az orosz polgárháború tartama alatt Kolcsak admirális győzelmére spekulálva halogatja a legtovább – egyéb-iránt a litván-barát amerikai sajtó kereszttüzében – ezt a lépést (1922. júl. 28.); egy polgári Oroszország feltételei között inkább egy demokratikus autonómia útját egyengette volna az új balti államok számára. Ezt követően már az antant közös, de jure elismerése sem várat sokat magára. Erre 1922. december 20.-án kerül sor, miután a nemzeti kisebbségi jogok agendáját augusztus 1-jével felveszi a végleges alkotmány is.

1923 körül mindinkább kiviláglik: a fehérorosz autonómia kevésbé a nem túlságosan nagy létszámú kisebbség javát szolgálja, hanem alapjában a minszki Belarusz Szovjet Köztársaság emigráns ellenkormányának bújtatott szerve az 1918-as „Belarusz Népköztársaság” örökségének talaján, a zsidó autonómia pedig mégsem élvezi a litván társadalom feltétlen támogatását, hanem annak idején lényegében a Vilnius megtartásáért folytatott, ám hiába valónak bizonyult külpolitikai kampány hívta létre, egy aktuális népszámlálás tükrében ráadásul a litván-zsidó közösség – éppen Vilnius nélkül – nem is annyira népes, mint eleinte gondolták. Mindkét autonómia fokozatosan elhal, egy-egy hasonló előterjesztést lengyel, valamint német vonatkozásban pedig elutasít a par-

lament (1925). A folyamatok értelmezését illetően ma még tág tere van az alapkutatásnak. A Smetona-Voldemaras páros vezette demokratikus színezetű, keresztény-demokrata színezetű litván politikát 1926 végére a hadsereget is bevető államcsínyükkel felváltja egy vállaltan antidemokratikus, tekintélyelvű berendezkedés, amely nem rejti véka alá antisemitizmusát sem, jóllehet a litván állam eredendő „demokratikus köztársasági” védjegyét az 1928-ban bevezetett új alkotmány is vállalja, s végül csak 1938 változtatások ejtik ki.

Klaus Richter (Birmingham) kapcsolódó munkái sorában hívjuk fel a figyelmet *Antisemitismus in Litauen: Christen, Juden und die „Emanzipation” der Bauern – 1889-1914* (Berlin, 2013), a tágabb kutatásból pedig V. G. Liulevicius (Tennessee – Knoxville): *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I* (Cambridge, 2000) c. köteteire.

Komáromi Sándor

A vallás és Nyikon pátriárka szerepe Ukrajna és a Moszkvai Nagyfejedelemség egyesítésében

Tairova-Yakovleva, Tatyana: The Role of the Religious Factor and Patriarch Nikon in the Unification of Ukraine and Muscovy = Acta Polonica Historica, Vol. 110, 2014, 5-22. p.

Ukrajna és a Moszkvai Nagyfejedelemség 1654-es egyesítésének okairól számos vita folyik a történészek körében, illetve hogy vajon miért választotta a kozákok hetmanja, Bogdan Hmelnyickij a moszkvai cár fennhatóságát. A jelen cikk némileg más aspektusból közelíti meg ezt a korszakot. Mi indította Alekszej cárt arra, hogy uralma alá vonja Ukrajnát? Tényleg a rusz földek újraegyesítése volt a célja, ahogyan azt az orosz történetírás hangoztatja? Milyen szerepet játszott a vallás, az orosz ortodox egyház, különösen pedig Nyikon pátriárka a cár döntésében? Miért szegte meg a Moszkvai Nagyfejedelemség a Lengyel-Litván Perszonálunióval kötött Poljanovkai szerződést és miért indított háborút Ukrajnáért?

Szergej Szolovjov, híres orosz történész a Moszkvai Nagyfejedelemség és Ukrajna 1654-es egyesülésére az „annektálás” szót használta. Ő úgy gondolta, a cár azért tette rá a kezét Ukrajnára, mert attól tartott, hogy Hmelnickij esetleg a törökökhöz csatlakozik, és ezzel a Török Birodalom határossá vált volna a Moszkvai Nagyfejedelemséggel. Később más orosz történészek már „egyesítésről” beszéltek, míg a vallási vonalról és Nyikon pátriárka szerepéről mélyen hallgattak. A sztálini történelemfelfogás szintén a két „testvéri nép” egyesülését hangoztatta. A 17. századbeli Ukrajna nemzeti identitásának kutatása azonban arra derített fényt, hogy a Kijevi Rusz már csak halvány emlék volt akkoriban. Ortodox egység ugyan létezett, de ez nem akadályozta meg az ukrainai kozákokat abban, hogy a 17. század elején a Moszkvai Nagyfejedelemség ellen induljanak harcba.

A Moszkvai Nagyfejedelemség területéről származó dokumentumokat vizsgálva az derül ki, hogy 1653 októberében a Zemszkij Szobor (országos gyűlés) úgy határozott, hogy Bogdan Hmelnickij hetman vezette, Zaporozsje térségében élő népeket a cár „védelme alá veszi”. A cár kifejezetten azért egyezett ebbe bele, hogy megakadályozza, hogy a lengyelek felbomlasszák az ortodox keresztény egyházat. A dokumentumban tehát szó sincs „újraegyesítésről”. Ukrajna lakosságát cserkasziként említik, és nincs utalás semmiféle ruszin vagy egyéb orosz rokonságra. A korábbi dokumentumok is csak litván nagyhercegek és lengyel királyok által a ruténoknak adományozott jogokat említenek. A Moszkvai Nagyfejedelemség kormányának dokumentumai szintén a vallási indítékot nevezik meg az orosz-lengyel tárgyalások során, és a lengyel-litván perszonálunióval szemben csak a vallási üldözés vádját hozzák fel, nem pedig korábbi területek elidegenítését. Úgy tűnik tehát, hogy Alekszej cár aggodalma tehát valóban nem csak ürügy volt a terület bekebelezésére.

Habár korábban III. Iván tett olyan kijelentést, hogy az összes Kijevi Rusz földet meg akarja szerezni, a 17. század közepére megváltozott a helyzet és a politikai stratégia. Alekszej cár tettei és kijelentései arról árulkodnak, hogy nem Ukrajna volt a területi terjeszkedés fő célpontja. Moszkva a zaporozsjei sereget csupán fegyvernek tekintette a fehérorosz területek irányába történő terjeszkedéshez és

Szmolenszk visszahódításához. Ukrajna 1654-es becsatolása után a cár első dolga volt, hogy háborút indítson a Lengyel-Litván Perszonálunió ellen. Az ukrán kozákok segítségével a moszkvai csapatok 1654-55 során meg is hódították Szmolenszket és Fehéroroszország nagy részét. A fehérorosz területeken ugyanakkor véres fegyveres konfliktus tört ki a kozák hetman emberei és a moszkvai hadurak között a térség kormányzásáért. Végül az 1659-es Perejaszlavi szerződés a cár fennhatósága alá helyezte azt.

Az ukrán földek a későbbiekben sem váltak fontossá a moszkvai terjeszkedés szempontjából (ellentétben Szmolenszkkal). A lengyelektől 1660-ban elszenvedett vereség után Moszkva jelentősen változtatott külpolitikáján. A bojárok tanácsának 1662-ben arról kellett döntenie, hogy mely területeket hajlandók feladni a Lengyel-Litván Perszonálunióval kötendő béke érdekében. A hivatalosan megküldött moszkvai álláspont szerint a bojárok hozzájárultak, hogy a határ a Dnyeper és a Dvina folyók mentén húzódjon, hogy Moszkva megtarthassa Vitebszk, Polotszk, Bikhov, Kijev és Zaporozsje városait, ugyanakkor készek voltak felosztani Cserkaszit, azaz Ukrajnát.

Alekszej cár idején a vallás kiemelt szerephez jutott. Szeverszk és Szmolenszk is ortodox föld volt, ahol az ortodox lakosság sokkal sanyarúbb körülmények között élt, mint az ukránok a Hmelnickij-féle felkelés után. Politikai célja az volt, hogy visszaszerezze a 17. század elején elvesztett területeket, mivel a „harmadik Róma” gondolata már ekkor is nagy népszerűségnek örvendett a cár környezetében.

Az őszinte vallási indíttatás nem volt ritka a koraújkorban, és egy ortodox uralkodó szemszögéből nézve természetesnek tűnhetett az ortodox egyház megvédésére irányuló törekvés. Ugyanakkor komoly ellentétek is voltak a moszkvai és az ukrainai ortodox egyházak között a 17. század első felében. A szörnyű „zűrzavaros idők” után, amelyekben a kozákok is aktívan részt vettek, a moszkvai világi és egyházi elit köreiben negatív kép élt az ukránokról. Az 1620-as években Filaret pátriárka még különböző módokon üldözte az ukrán ortodox egyház híveit és az onnan származó gyakorlatokat, könyveket. Az 1640-es évekre azonban egy újabb egyházi csoport, a „kegyesség zelótái” (kruzsok revnitelej blagocsesztija) alakult meg a Moszkvai Nagyfeje-

delemlésben, amely reformokat sürgetett a moszkvai egyházon belül. Az 1648-as politikai krízis lezárása után a fiatal Alekszej cár készen állt a velük való megállapodásra.

Itt lépett a történetbe Paisziosz, a jeruzsálemi pátriárka, aki rendkívül tehetséges prédikátor és intelligens ember lévén nagy befolyással bírt a jelen korszak három kulcsfigurájára is: Hmelnyickij hetmanra, Alekszej cárra és Nyikon pátriárkára. Először is Paisziosz a Hmelnyickijjel való találkozás alkalmával átformálta annak gondolkodását, és ráébresztette a hetmant, hogy ő a „ruszok hercege”, aki megvédi a szent ortodox egyházat. Ezt követően Paisziosz Kijevből Moszkvába utazott, ahol hivatalosan találkozott a cárral, és Nyikon is részt vett a megbeszélésen. Paisziosznak nagyratörő tervei voltak a Szent Sír felszabadításával kapcsolatban, és azt jósolta, hogy Alekszej cár lesz majd „az új Konstantin császár”, de ehhez előbb fel kellett szabadítani az ukrainai ortodox lakosságot a lengyel katolikus elnyomás alól. A jeruzsálemi pátriárka tehát jelentősen befolyásolta az egész moszkvai külpolitikát. A cár korábban gyanakvással figyelte a Hmelnyickij-féle felkelést, de Paisziosz hatására még a lengyel királynak adott szavát is megszegte (a békével kapcsolatban), és innentől kezdve az ortodox Ukrajna védelme stratégiai céljává vált.

A cárt a Paisziosszal folytatott beszélgetés győzte meg a zelóták által javasolt reformok szükségességéről is. 1649-ben a cár felkérte a kijevi metropolitát, Szilveszter Koszivot, hogy küldjön jól képzett ukrán szerzeteseket Moszkvába, hogy segédkezzenek az orosz egyház megreformálásában. 1652 júliusában Nyikon lett az új moszkvai pátriárka. Nagy energiával vetette bele magát a feladatba. 1653-ban találkozott a kozák küldöttséggel és biztosította őket, hogy továbbra is igyekeznek rávenni a cárt a támogatásukra. Lengyel oldalról érkezett is olyan panasz a cárhoz, hogy a moszkvai pátriárka a Litván Nagyhercegségben nevez ki papokat, és ezzel megsérti a Poljanovkai szerződést. Nyikon tehát nem annyira tanácsot adott a cárnak, mint inkább ráerőltette a saját akarátát.

Mi lehetett Nyikon célja? A cár és ő mindketten mélyen vallásos emberek voltak, akik hitték, hogy elhívást kaptak a szent ortodox egyház előmozdítására. Ugyanakkor Nyikon egyéb ambícióknak sem volt híján, és valószínűleg leginkább saját hatalmát akarta kiterjeszteni újabb ukrán

és fehér orosz területekre. Szerette volna a kijevi metropolita székhelyét is saját hatáskörébe vonni, netán az egész ortodox világ fejévé válni, néhány befolyásos görög pap – köztük Paisziosz – pedig támogatta is őt ebben a törekvésében. A Nyikon által kezdeményezett reformok a moszkvai ortodox egyházon belül egyfajta kísérletként is értelmezhetők az ortodox világhoz való közeledésben. Nyikon folyamatosan és személyesen vett részt az ukrán ügyek intézésében az 1654-es Perejaszlavi szerződés megkötése után is.

Az ukrán papság egyrészt örömmel fogadta Nyikon tevékenységét, mert új, pozitívabb attitűdöt hozott magával az ukrán egyház irányába. Ugyanakkor azonban a papság váratlan akadálynak is bizonyult, mivel ellenezte a kijevi metropolita székhelyének a moszkvai pátriárka alá rendelését. Talán azért tartottak a moszkvai egyháztól, mert tanulatlanak és civilizálatlanak látták, így inkább a konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá szerettek volna tartozni. Ráadásul a Nyikon által újonnan kinevezett szmolenszki püspök viselkedése is aggályosnak bizonyult, mivel háborút hirdetett a helyi egyházi struktúrák ellen, mondván, hogy a szmolenszkiek „más hitűek”.

Végül a perejaszlavi szerződés súlyos csalódásnak bizonyult mindkét fél számára. A hetman és környezete túlságosan szabadságszerető és független volt: nem fizetett adót a Moszkvai Nagyfejedelemségnek és saját külpolitikát folytatott. Az ukrán papság is szerette volna megőrizni önállóságát. Nyikon volt talán az egyetlen olyan moszkvai vezető, aki felismerte a kompromisszum szükségességét Ukrajnával, mert így lehetett csak megőrizni a moszkvai befolyást.

Nyikon, talán mivel reformjai erős ellenállásba ütköztek a Moszkvai Nagyfejedelemségben, az ukrán papságban keresett szövetségeseket, és nem akarta összerúgni a port a görög pátriárkákkal sem azáltal, hogy saját hatáskörébe vonja a kijevi metropolita székhelyét. Így mikor ez utóbbi meghalt, Hmelnyickij és Nyikon is jobbnak látta kihagyni ebből a cárt és megőrizni a status quo-t: a hetman ukrán belügyként kezelte a helyzetet, és maga gondoskodott az új metropolita megválasztásáról.

Nyikonnak tehát kulcsszerepe volt a cár döntésében Ukrajna és a Moszkvai Nagyfejedelemiség egyesítését illetően, de Ukrajna leválásában is 1658-ban. Bár az ukrán papság nem akarta elfogadni a moszkvai

pátriárka fennhatóságát, az ukrán politikai elit köreiben nagy tiszteletnek örvendett. Nyikon kegyvesztetté válása 1658 nyarán intő jel volt az ukrán elit számára – pont akkor, amikor választaniuk kellett a Moszkvai Nagyfejedelemség és a Lengyel-Litván Perszonalunió között. Végül ez utóbbira esett a választásuk, és 1658 szeptemberében aláírták a Hagyacsi egyezményt a lengyel királlyal. Nyikon hatalmának idején tehát egyesült Ukrajna és a Moszkvai Nagyfejedelemség, amikor viszont nézeteltérés támadt a pátriárka és a cár között, Kijev és Moszkva között is kiújultak a feszültségek.

Pethő-Szirmai Judit

A közigazgatás ukránosítása Szovjet-Ukrajnában az 1920-1930-as években

Borisenok, E.Ű.: Ukrainizaciâ služaših v USSR v 1920–1930-e gody = Slavânovedenie 2015. 1. sz. 17–28. p.

Az ukránosítás a 20. század egyik legérdekesebb társadalompolitikai és kulturális jelensége volt. Szovjet-Ukrajnában ez a folyamat az Oroszországi Kommunista (Bolszevik) Párt 1923. évi 12. kongresszusán meghirdetett, a közigazgatás őshonos káderekkel való feltöltésére irányuló politikájába illeszkedett. Ez lett volna hivatva arra, hogy az egyes szovjetköztársaságoknak nemzeti arculatot biztosítson a helyi nyelvek és kultúrák támogatása, valamint az őshonos nemzetiségek képviselőinek felelős pozíciókba emelése révén.

Az ukránosítás végrehajtása során a bolszevik vezetés számos nehézségbe ütközött Szovjet-Ukrajna lakosságának szociális és etnikai összetétele miatt. Az 1897. évi első oroszországi népszámlálás az anyanyelvre és a vallásra kérdezett rá, s ezekből az adatokból következtettek az Orosz Birodalom etnikai összetételére. A későbbi Szovjet-Ukrajna területén az ukránok (a korabeli hivatalos szóhasználat szerint: kisoroszok) voltak többségben (73%), a nagyoroszok a lakosság 12%-át tették ki, a zsidók aránya 8% volt, míg a németek, lengyelek, fehéroroszok

együttvéve körülbelül a lakosság 7%-át tették ki. Az orosz lakosság általában a városokban élt (34%), ahol a zsidókkal (27%) együtt többséget alkotott. A kisoroszok túlnyomó többsége (93%) paraszt volt. A városi lakosságnak összességében 30%-a volt kisorosz, de míg a kisvárosokban (2-15 ezer lakos) a lakosság 50%-át alkották, addig a nagyvárosokban (100 ezer lakos fölött) a lakosságnak mindössze 17%-a volt kisorosz. Ráadásul a szellemi munkát végző kisoroszok háromnegyede falun élt. Az államigazgatásba, a bíróságokon, a rendőrségen és a humán ágazatokban dolgozók 31%-a volt kisorosz, arányuk a katonaságnál 30,5%, a kereskedelemben 13%, az iparban és a közlekedésben 37%, a napszámosok és cselédek között 52%, a mezőgazdaságban 85% volt.

Nem csoda ezért, hogy az ukránosítást célul kitűző bolszevik kurzus bonyolult feladat előtt állt: a hivatalnokok nagy része orosz vagy orosz nyelvű volt, s ezek nem tudtak ukránul. Ugyanakkor az ukrán lakosság képzettségi szintje nem volt megfelelő, ezért a meglévő hivatalnokokat ukránra cserélni nehéz volt. A központi direktíva megvalósításának kezdetén az ukrán népbiztosok tanácsának elnöke, H. G. Rakovszkij arra panaszkodott, hogy az ukrán állami és gazdasági apparátusban a tisztviselők legfeljebb egy ötöde, de inkább csak egy tizede beszél és ért ukránul.

Az ukrán pártvezetés 1923 júniusában döntött az államapparátus szerveinek ukránosításáról. Emmanuil Kvirring, az ukrán párt vezetője kijelentette, hogy mivel az ukrán kultúra elmaradottabb, mint az orosz, átmenetileg kiváltságosként kell kezelni az ukránt. Döntöttek az ügyintézés átállításáról ukrán nyelvre. Ennek érdekében az újonnan hivatalba lépő tisztviselőknek 6 hónapig ukrán nyelvet kellett tanulniuk, míg a már foglalkoztatottak egy évet kaptak arra, hogy megtanuljanak ukránul. A határozatok gyakorlati megvalósítása azonban lassan haladt, ukránul beszélő hivatalnokokból továbbra is égető hiány volt, s a már pályán lévő hivatalnokok sem törték magukat az ukrán nyelv elsajátítása terén. 1924 októberében az ukrán államfő arról beszélt, hogy a legtöbb intézmény tolmácsokat alkalmaz, mert másként nem tudna megfelelni a párthatározatoknak. Kvirring alatt nem is mozdult előre az ukránosítás ügye, viszont amikor 1925 áprilisában megérkezett Harkovba a „hűséges sztálinista” Lazar Mojszejevics Kaganovics és átvette az ukrán párt vezetését, egyből lendületet vett a kampány. Az új határozatok értelmében az